

Marek Osiewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Oboczność mię cię się // mie cie sie w *Ksiągach* o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku

1. Wstęp

Podstawę materiałową przedstawianej analizy stanowi tekst *Ksiąg o gospodarstwie*¹, dzieła wydrukowanego w Krakowie, w tłoczni Heleny Unglerowej (wdowy po Florianie Unglerze) w 1549 roku². Ta pierwsza książka rolnicza w języku polskim jest tłumaczeniem opartego na rzymskiej literaturze rolniczej, bardzo popularnego w średniowieczu i renesansie dzieła *Opus ruralium commodorum libri XII*, napisanego przed 1300 rokiem przez włoskiego lekarza i przyrodnika, senatora Bolonii, Piotra Krescencjusza (Petru de Crescentiis, 1230–1309)³. Polski przekład zdradza tłumacza dobrze zorientowanego w polskich realiach rolniczych (świadczy o tym zastosowana w tłumaczeniu bogata rodzima terminologia rolnicza, a także dostosowanie tekstu do polskich

¹ Pełen tytuł dzieła ma postać: *Piotra Krescentyna Księgi o gospodarstwie, y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu fjanowi potrzebne* (skrót: *Cresc*). Korzysta no z mikrofilmu egzemplarza będącego w posiadaniu Biblioteki Kórnickiej (sygn. oryginału: Cim.F.4078; sygn. mikrofilmu: Mf 4935).

² Ważna z punktu widzenia prezentowanej analizy, szczegółowa charakterystyka filologiczno-edytorska Unglerowej edycji *Ksiąg o gospodarstwie* przedstawiona została w książce: M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna „Ksiąg o gospodarstwie” Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań 2013.

³ *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 314; W.R. Rzepka, W. Wydra *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984, s. 375–376.

realiów); upatrywano go w Andrzeju Trzeciejskim starszym⁴ i w Andrzeju Glaberze z Kobylina⁵.

Celem niniejszego artykułu jest szczegółowy opis oboczności *mię cię się // mie cie sie* poświadczonej w *Księgach o gospodarstwie* z 1549 roku. Analiza będzie miała charakter wieloaspektowy. Po pierwsze, uwzględniony zostanie pozycyjny zasięg omawianej oboczności (pozycje: przyczasownikowa, poprzymkowa, zleksykalizowane połączenie *zasię*). Po drugie, przedmiotem badania stanie się zjawisko tekstowej fragmentaryczności poświadczania form *mię cię się // mie cie sie*, na podstawie której wskazane zostaną tekstowe granice występowania poszczególnych wariantów bądź ich stanów frekwencyjnych. Po trzecie, w artykule przeprowadzona zostanie próba określenia zakresu wpływu zecera na kształt językowy tekstu, dokonana na podstawie analizy zbieżności granic różnych stanów analizowanej oboczności z podziałem technicznym (zecerskim) tekstu, z odniesieniem do wyników analizy dotyczącej między innymi zjawiska nieciągłości norm graficznych poświadczanych w *Cresc*⁶. Po czwarte, określony zostanie stopień normalizacji opozycji *mię cię się // mie cie sie* we wszystkich wyodrębnionych w ten sposób częściach tekstu i zakres zbieżności poświadczanych norm z normami poświadczanymi w innych tekstach z tego okresu, zarówno drukowanych, jak i rękopiśmiennych.

Ze względu na wieloaspektowy charakter analizy jej założenia metodologiczne mają charakter złożony. Metody wykorzystane w analizie zjawiska tekstowej nieciągłości poświadczania poszczególnych stanów obocznościowych i wiązania ich genezy z pracą zecera oparte są zarówno na szczegółowych informacjach dotyczących właściwości typograficznych i edytorskich dzieła, jak i na rekonstrukcji procesu składu szesnastowiecznego tekstu drukowanego. Informacje te szerzej zaprezentowane zostały w książce *Wariantywność*

⁴ Wskazywać miała na to obecność w drugim wydaniu dzieła Krescentyna z 1571 roku wierszy Trzeciejskiego (S. Bąk, *Wstęp*, w: A. Trzeciejski, *Pisma polskie*, Wrocław 1961, s. 43; S. Hrabec, F. Peplowski, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa 1963, s. 48). Na podstawie wstępnej analizy językowej porównującej polski tekst *Ksiąg...* z tekstami Trzeciejskiego tezę tę odrzucił Franciszek Sławski, sugerując, że „tłumacza [...] należy szukać gdzieś z terenów pogranicznych polsko-łużyckich: południowo-zachodnia Wielkopolska, północny Śląsk” (F. Sławski, *Z lat czterdziestych XVI wieku*, „Język Polski” 1972, z. 4, s. 251–252).

⁵ A. Pankowicz, *Najstarszy polski druk z zakresu gospodarstwa wiejskiego (Piotr Krescentyn, „Księgi o gospodarstwie”... Kraków 1549 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Historia Rolnictwa” 1979, z. 4, s. 47–63; *Drukarze dawnej polski...*, s. 314. Wielkopolskie pochodzenie tłumacza *Ksiąg...* potwierdza Maria Karplukówna na podstawie obecności w tekście szeregu północnopolskich cech głosowych (A. Glaber z Kobylina był Wielkopolaninem) (M. Karplukówna, *Regionalizmy w języku Andrzeja Cervusa z Tucholi*, Wrocław 1971, s. 39).

⁶ M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*

graficzna „*Książ o gospodarstwie*” Piotra Krescentyna z 1549 roku. *Studium przypadku*⁷. Wynika z nich, że pracę składacza (zecera) można przedstawiać jako zespół czynności polegających na wyznaczaniu w tekście szeregu punktów delimitacyjnych, takich jak: granica wersu, granica kolumny, granica strony, granica karty, granica arkusza, granica składki. Ich cechą wspólną jest to, że są lokalizacjami nieznanymi przed procesem składu tekstu i niemożliwymi do przewidzenia (z wyjątkiem zbieżności granicy strony z granicą nadrzędnego podziału treściowego – np. na księgi). Każdą zatem zbieżność jakiejś ograniczonej pod względem tekstowego zasięgu cechy językowej (również o charakterze frekwencyjnym) z taką wyznaczaną w trakcie składu granicą tekstową niepokrywającą się z podziałem treściowym należy uznać za dowód na to, że za jej pojawienie się odpowiedzialny był zecer. Odpowiedzialność tę należy rozumieć bardzo szeroko: nie ulega bowiem wątpliwości, że taki rozkład tekstowy zjawisk językowych świadczy o zecerskim wpływie na kształt składanego tekstu, ale nie wynika z niego metoda odróżniania zjawisk będących wynikiem ingerencji zecerów od zjawisk właściwych podstawie rękopiśmiennej (czyli przejętych w składzie tekstu bez zmian). Zlokalizowanie granicy między dwoma różnymi stanami językowymi pozwala zatem na wnioskowanie o tym, że usytuowane po obu jej stronach właściwości językowe są wynikiem spotkania się efektów dwóch typów działalności zecerów wyłącznie w dwóch następujących konfiguracjach: 1) modyfikowanie właściwości językowych podstawy / zachowywanie właściwości językowych podstawy (lub na odwrót), 2) modyfikowanie właściwości językowych podstawy / inne modyfikowanie właściwości językowych podstawy. Ten model wnioskowania, wynikający z rekonstrukcji procesu składu tekstu w polskiej drukarni szesnastowiecznej, odrzuca zatem trzecią teoretycznie możliwą interpretację takiego zjawiska: 3) zachowywanie właściwości językowych podstawy / zachowywanie innych właściwości językowych podstawy – wyklucza ją właśnie zbieżność granicy zjawiska językowego z podziałem technicznym (zecerskim) tekstu niepokrywająca się z podziałem treściowym.

Najmniejszą jednostką objętościową, która mogła stanowić efekt skończonego (zamkniętego) etapu pracy zespołu zecerskiego, jest składka – po jej uformowaniu złożony tekst poddawano korekcie, następnie poprawiano wedle jej wskazań błędy składu, potem odciskano odpowiednią liczbę odbitek w prasie drukarskiej. W niniejszej pracy zatem za wskaźnik odpowiedzialności

⁷ Ibidem. Tam też obszerna literatura przedmiotu. Por. też M. Osiewicz, *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Książ o gospodarstwie” z 1549 r.*, „LingVaria” 2012, t. 2 (14), s. 67–68.

zecera za zmianę pisownianą uznawana będzie zbieżność granicy danego zjawiska graficznego z granicą składki⁸.

Szczególną granicą tekstową jest w *Cresc* granica przebiegająca między szpaltami 384 i 381a (jest to równocześnie granica między składkami Q i R). Zdaniem Kazimierza Piekarskiego na podstawie analizy typograficznej zabytku sądzić należy, że w tym miejscu kończy się część tekstu złożona około 1538 roku, a zaczyna się część powstała w okresie poprzedzającym druk dzieła (czyli około 1549 roku)⁹. Przeprowadzona w niniejszym artykule analiza nierównomierności tekstowego rozkładu form *mię cię się // mie cie sie* umożliwi częściowe zweryfikowanie tej hipotezy.

Pozostałe ustalenia są wynikiem stosowania metod wykorzystywanych już w innych pracach dotyczących grafii i języka polszczyzny pierwszej połowy XVI wieku¹⁰. Podstawą tych metod są wywodzące się ze strukturalizmu teorie: wariantowości i normalizacji. W myśl przyjętych założeń metodologicznych analizie poddane zostały postaci fonetyczne, których wariantowość objawia się na poziomie formalnym przy zachowaniu jednej i tej samej funkcji¹¹. Wariantowość (będąca w istocie efektem rywalizacji form) traktuje się jako narzędzie ewolucji języka. Z perspektywy komunikacyjnej (w której istotną rolę odgrywa czynnik ekonomiczny) jest ona stanem niepożądanym i prowokuje normalizację¹², która dokonuje się zazwyczaj przez usuwanie wariantów „gorszych” pod pewnym względem (należących do kategorii mniej licznej lub niestabilizowanej, uzależnionej, wtórnej) na rzecz wariantów „lepszych” (liczniejszych lub ustabilizowanych, prymarnych)¹³. Jedynym dostępnym

⁸ Charakterystyka delimitacji arkuszowo-składkowej *Ksiąg o gospodarstwie z 1549 roku* – zob. M. Osiewicz, *Wariantowość graficzna...*

⁹ S. Piekarski, *Miscellanea bibliograficzne*, „Przegląd Biblioteczny” 1930, t. 4, z. 4, s. 424: „[...] składki A–Q wytłoczono około 1538 roku i z jakichś bliżej nieznanym powodów dalszego druku zaniechano; dopiero zaś w dziesięć lat później, w 1549 r., podjęto i wykończono wydanie tego dzieła. Inne hipotezy nie wydają mi się prawdopodobne”.

¹⁰ T. Lisowski, *Polshczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantowości i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999; idem, *Grafia druków polskich z 1521 i 1522 roku. Problemy wariantowości i normalizacji*, Poznań 2001; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina. Studium normalizacji wczesnorennesansowej*, Poznań 1999; M. Osiewicz, *Wariantowość i normalizacja leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007.

¹¹ Por. A. Heinz, *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1974, t. 32, s. 140.

¹² I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” 1980, z. 60, s. 105; eadem, *Znaczenie wariacji w ewolucji języka ogólnego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1986, t. 40, s. 19.

¹³ I. Bajerowa, *Znaczenie wariacji...*, s. 21–22. Innym rodzajem eliminacji wariacji jest nadanie jednej z konkurujących postaci odrębnej funkcji (ibidem, s. 22).

sposobem badania stopnia znormalizowania poszczególnych wariantów jest wykorzystywanie danych frekwencyjnych. W niniejszej pracy zastosowano propozycję segmentacyjną procesu normalizacyjnego zaproponowaną przez Irenę Bajerową¹⁴, a zmodyfikowaną przez Wojciecha R. Rzepkę¹⁵. Według tego modelu o pełnej normalizacji wariantu (skrót: PN) można mówić wtedy, gdy osiągnie on próg 95% użycia; wariant osiągający pułap 75–94% użycia charakteryzuje normalizacja niepełna (skrót: NN). Według Wojciecha R. Rzepki proces normalizacyjny rozpoczyna się jeszcze wcześniej – od momentu przekroczenia przez wariant progu tzw. średniej rozwojowej, czyli 50% użycia; etap ten określa się jako wstępną normalizację¹⁶ (skrót: WN).

2. Oboczność *mię cię się* // *mie cie sie* – geneza i zróżnicowanie dialektalne

W sprawie genezy oboczności form biernika liczby pojedynczej zaimków osobowych *ja*, *ty* oraz zaimka zwrotnego *się*, wyrażającej się opozycją: samogłoska nosowa // samogłoska ustna, stanowiska językoznawców są rozbieżne. Leszek Moszyński i Zdzisław Stieber wywodzą ją z epoki prasłowiańskiej: formy z samogłoską nosową kontynuują prasłowiańskie postaci zaimków **mę* **tę* **sę*¹⁷, formy z samogłoską ustną mają zaś pochodzić od prasłowiańskich form **mě* **tě* **sě*¹⁸. Część lingwistów (Stanisław Rospond, Maria Bargieł i Władysław Kuraszkiewicz) do tezy tej podchodzi ostrożnie; przyjmują oni, że formy z samogłoską ustną mogą wywodzić się z epoki późniejszej – lechickiej¹⁹. Odmienne zdanie w tej kwestii wyraził Jan Łoś, według którego for-

¹⁴ I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków...*, s. 110–111.

¹⁵ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVIII wieku*, Poznań 1985, s. 18–19.

¹⁶ Choć w literaturze przedmiotu zgodnie uznaje się, że wariantami znormalizowanymi są wyłącznie warianty osiągające pułap normalizacji niepełnej i pełnej (czyli od 75 do 100%) – zob. T. Lisowski, *Polshczyzna początku XVI wieku...*, s. 277–290; J. Migdał, op.cit., s. 203–217; M. Osiewicz, *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007, s. 97–110.

¹⁷ L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 2006, s. 248; Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 139.

¹⁸ L. Moszyński, op.cit.; Z. Stieber, op.cit.

¹⁹ S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 282; M. Bargieł, *Cechy dialektalne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969, s. 73; W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa 1986, s. 81.

my bez nosowości są innowacją staropolską²⁰. Mimo tych rozbieżności jedno zdaje się nie ulegać wątpliwości – w staropolszczyźnie zróżnicowanie to ma charakter dialektalny i uzależnione jest od pozycji: enklitycznej przyczasownikowej lub ortotonicznej poprzyimkowej. Na Mazowszu formy te w każdej pozycji wymawiano z nosówką, w Małopolsce zaś w pozycji przyczasownikowej występowały postaci z samogłoską nosową, po przyimku – z samogłoską ustną²¹. Na temat wczesnego stanu właściwego Wielkopolsce zdania są podzielone. Witold Taszycki uważa, że u progu epoki piśmiennej formy z nosówką w każdej pozycji posiadała Polska północna (Mazowsze i Wielkopolska), na południu zaś (Małopolska i Śląsk) przy czasowniku występowały postaci bez nosowości²². Według Władysława Kuraszkiewicza Wielkopolska w okresie wczesnohistorycznym posiadała w pozycji przyczasownikowej formy zaimków z samogłoską ustną, z tym że od końca XIV wieku zaczynają upowszechniać się tam formy z samogłoską nosową²³. Według ustaleń Marii Bargieł wielkopolskie zabytki rękopiśmienne z pierwszej połowy XVI wieku zachowują pisownię nosówkową w obu pozycjach – poświadczona w księgach poznańskich zapisy *mie*, *cie*, *sie* badaczka wyjaśnia rozwojem wewnętrznym (formy z *-e* wystąpiły tam również po przyimku). W tekstach mazowieckich pisownia z nosowością w obu pozycjach jest na ogół przestrzegana, w zabytkach małopolskich natomiast dawne rozgraniczenie zostało poważnie zachwiane z wyraźną dążnością do ujednoczenia form zaimkowych, najczęściej w kierunku upowszechnienia postaci beznosówkowych (np. *Kodeks dzikowski*, *Kodeks Stradomskiego*, *Modlitewnik Konstancji*)²⁴. Analizy druków z pierwszej połowy XVI wieku dokonane przez Jolantę Migdał i Tomasza Lisowskiego dowodzą przestrzegania w nich małopolskiej zasady repartycji form z samogłoską nosową i form z samogłoską ustną²⁵. Zdaniem Władysława Kuraszkiewicza stan poświadczany w szesnastowiecznych drukach małopolskich stanowi już normę ortograficzną²⁶.

²⁰ J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. 1: *Głosownia historyczna*, Lwów 1922, s. 160.

²¹ M. Bargieł, op.cit., s. 73; S. Przęczek-Kisielak, *Właściwości fonetyczne małopolskich rot sądowych*, Kraków 2011, s. 42–43.

²² W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzycznych*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego. Studia staropolskie III*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 44.

²³ W. Kuraszkiewicz, op.cit., s. 74–82.

²⁴ M. Bargieł, op.cit., s. 73–75.

²⁵ J. Migdał, op.cit., s. 54–58; T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 78–82.

²⁶ W. Kuraszkiewicz, op.cit., s. 78.

3. Wariantywność *mię cię się* // *mie cie sie* w *Cresc*

3.1. Formy zaimków osobowych

W *Cresc* dawna, przedpolska oboczność form biernika zaimków osobowych *ja, ty* oraz zaimka zwrotnego *siebie*, wyrażająca się ich nosowym bądź ustnym wygłosem, dotyczy wyłącznie zaimka zwrotnego. Formy biernika zaimka *ja* (*mie* // *mię*) nie zostały w tekście poświadczone ani razu, zaś biernikowa postać zaimka *ty* wystąpiła wyłącznie w pozycji przyczasownikowej w postaci fonetycznej *cie* (9 razy, w obu częściach tekstu: *cie* [...] *potkała* 3, *cie będą widać* 19, *cie* [...] *nauczi* 23, *cie nauczy* 29, *cie* [...] *nauczy* 587, *cie* [...] *dowiedzie* 593, *cie nauczy* 616a, *cie* [...] *nie obaczyli* 624, *Napominał bych cie* Zal2). Podkreślić należy, że tekstowa lokalizacja tych postaci jest zgodna z tekstowym zasięgiem występowania w pełni znormalizowanych zapisów biernikowej formy zaimka zwrotnego z samogłoską ustną. Ze względu na brak wystąpień form *cie* na obszarach odznaczających się odmiennym stanem oboczności *się* // *sie* postaci te nie wnoszą do analizy skupionej na zjawisku tekstowo-lokalizacyjnej dyferencjacji omawianej oboczności istotnych informacji.

3.2. Wariantywność *się* // *sie* w pozycji przyczasownikowej

3.2.1. Wariantywność *się* // *sie* w pozycji przyczasownikowej – zestawienie ogólne

W analizowanym tekście forma biernika zaimka zwrotnego *siebie* w pozycji przyczasownikowej wystąpiła 2999 razy. Wtórna postać *sie* w tej pozycji poświadczona została 2465 razy (82%; np. *sie czynią* 5, *sie* [...] *zaftanawia* 11, *sie spodoba* 39, *odmienia sie* 46, *stawa sie* 79, *zagrzewaiąc sie* 84, *sie zmieni* 112, *sie podstoi* 139, *sie* [...] *odmładza* 253, *sie sieią* 278, *sie przyjmie* 301, *sie* [...] *przistofouała* 313, *ystoi sie* 344, *stanie sie* 353, *sie* [...] *vpie* 370, *godzi sie* 379, *kocha sie* 446, *sie* [...] *karmi* 465, *sie* [...] *załęże* 513, *Strzedz sie* 544, *sie ięli* 678), forma z samogłoską nosową zapisana została 534 razy (18%; np. *się mnożą* 113, *się* [...] *ściągac* 118, *przydawa się* 131, *się porównawaią* 131, *dzieli się* 132, *ostawa się* 134, *miefza się* 135, *się* [...] *trawi* 159, *by* [...] *się* [...] *zakryła* 196, *się* [...] *trawi* 232, *się* [...] *krzewi* 239). Pułap użyc postaci *się* przy czasowniku jest w *Cresc* zatem dość wysoki – w innych tekstach drukowanych z tego okresu forma ta poświadczona została marginalnie: w paleotypach 3 razy (0,1% // *sie* 2876 razy, 99,9%)²⁷, w tekstach Głabera 1 raz (0,04% // *sie*

²⁷ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 79.

2309 razy, 99,96%)²⁸, w *Książeczkach polskich* z 1539 roku 5 razy (2% // *sie* 270 razy, 98%)²⁹, w edycjach słownika Murmeliusza 13 razy (tylko w wydaniu z 1533 – sporadycznie, 3 razy – i w edycji wydanej niedługo po 1533 roku – 10 postaci z nosówką // 5 form beznosówkowych)³⁰.

3.2.2. Wariantywość *się* // *sie* w pozycji przyczasownikowej – stan w *Cresc_I* i w *Cresc_{II}*

Uwzględnienie podziału tekstu na dwie wyodrębnione przez Kazimierza Piekarskiego części zmienia obraz analizowanej oboczności ustalony na podstawie zestawienia całościowego. Okazuje się bowiem, że postaci z samogłoską nosową wystąpiły wyłącznie w *Cresc_I*, w którym konkurują z postaciami z samogłoską ustną, osiągając pułap 32% użycia (534 razy // *sie* 1116 razy, 68%). W *Cresc_{II}* bezwyjątkowa postać z wygłosową samogłoską ustną wystąpiła 1349 razy. Odnosząc stan poświadczony w *Cresc_I* do wyników fonetycznych analiz innych tekstów drukowanych z tego okresu (zob. podrozdz. 3.2.1), podkreślić należy wyjątkowo wysoki poziom wystąpienia nosówkowego *się* w pozycji przyczasownikowej w tej części tekstu.

3.2.3. Wariantywość *się* // *sie* w pozycji przyczasownikowej – dystrybucja składkowa i szpaltowa

Analiza rozkładu nosówkowych i beznosówkowych form biernika zaimka *siebie* w *Cresc_I* prowadzi do bardzo ciekawych wniosków – o ich wymowie w tej części analizy decyduje fakt, że odznaczają się one bardzo wysoką liczbą poświadczeń, zapewniającą składkową i kolumnową ciągłość poświadczeń (z rzadka zdarzają się szpalty niepoświadczające którejs z analizowanych postaci tego zaimka) – zob. tabele 1a i 1b. Rozkład form z samogłoską nosową nie sięga dolnej granicy składki Q (czyli granicy obu części tekstu według Kazimierza Piekarskiego) – w tej składce panuje już bezwyjątkowo *sie*. Znormalizowane *sie* mają też składki A–D (tylko 5 wyjątkowych *się* w składce A, w szpaltach: 9, 10, 14 (2 razy) i 15, w których poświadczono zostało również *sie*), choć stan ten przekracza granice składki D i trwa aż do szpalty 112 w składce E. Szpalty 113–116 (składka E) poświadczają mieszanie *się* i *sie*. W obrębie następujących po nich trzech kolumn 117, 118 i 119 (składka E)

²⁸ J. Migdał, op.cit., s. 56.

²⁹ Z. Klimek, *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Książeczek polskich” z r. 1539*, Wrocław 1978, s. 47.

³⁰ Z. Cygał-Krupowa, *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Ioannis Murmellii variarum rerum...”*. Część I. Uwagi ogólne. *Ortografia, fonetyka, cechy dialektalne*, Warszawa 1979, s. 102.

wystąpiła wyłącznie postać nosówkowa (10 razy). Szpalta 120 (składka E) oprócz 13 postaci *się* poświadcza też jedną formę *sie*. Znacznie wyższy pułap użyć postać z samogłoską ustną osiąga w szpalcie następczej, 121 (składka F), w której wystąpiła 3 razy (*się* 6 razy). Od kolumny 122 do 135 (składka F) poświadczone jest wyłącznie *się*, które następnie, od szpalty 136 do 144 (czyli aż do końca składki F), rywalizuje z beznosówkowym *sie*. Od początku składki G aż do szpalty 248 w składce L występuje znormalizowane *się* (tylko 2 wyjątki z *sie* w kolumnach: 192, składka H, i 246, składka L). Od kolumny 249 (składka L) aż do końca całego tekstu poświadczone jest znormalizowane *sie*, z trzema wyjątkami jeszcze w *Cresc.* w szpaltach: 257 (składka L) i 271 oraz 272 (składka M).

Tabela 1a. Repartycja form zaimka *się // sie* w szpaltach E–H

ϱ	<i>e</i>	szp.	skł.	ϱ	<i>e</i>	szp.	skł.	ϱ	<i>e</i>	szp.	skł.	ϱ	<i>e</i>	szp.	skł.
–	5	97	E1	6	3	121	F1	6	–	145	G1	9	–	169	H1
–	5	98	E1	11	–	122	F1	5	–	146	G1	6	–	170	H1
–	6	99	E1	9	–	123	F1	–	–	147	G1	4	–	171	H1
–	4	100	E1	4	–	124	F1	4	–	148	G1	6	–	172	H1
1	7	101	E2	3	–	125	F2	1	–	149	G2	–	–	173	H2
–	6	102	E2	4	–	126	F2	1	–	150	G2	1	–	174	H2
–	5	103	E2	7	–	127	F2	2	–	151	G2	6	–	175	H2
–	7	104	E2	6	–	128	F2	4	–	152	G2	2	–	176	H2
–	3	105	E3	5	–	129	F3	3	–	153	G3	–	–	177	H3
–	4	106	E3	8	–	130	F3	14	–	154	G3	4	–	178	H3
–	1	107	E3	7	–	131	F3	6	–	155	G3	1	–	179	H3
–	5	108	E3	14	–	132	F3	5	–	156	G3	3	–	180	H3
–	6	109	E4	–	–	133	F4	1	–	157	G4	4	–	181	H4
–	10	110	E4	10	–	134	F4	5	–	158	G4	6	–	182	H4
–	7	111	E4	13	–	135	F4	5	–	159	G4	–	–	183	H4
–	5	112	E4	5	2	136	F4	2	–	160	G4	4	–	184	H4
4	3	113	E5	3	–	137	F5	4	–	161	G5	3	–	185	H5
1	3	114	E5	–	1	138	F5	6	–	162	G5	9	–	186	H5
2	3	115	E5	1	4	139	F5	2	–	163	G5	3	–	187	H5
2	2	116	E5	–	2	140	F5	3	–	164	G5	7	–	188	H5
4	–	117	E6	1	2	141	F6	3	–	165	G6	9	–	189	H6
3	–	118	E6	1	1	142	F6	5	–	166	G6	2	–	190	H6
3	–	119	E6	3	2	143	F6	2	–	167	G6	7	–	191	H6
13	1	120	E6	1	1	144	F6	6	–	168	G6	–	1	192	H6

Tabela 1b. Repartycja form zaimka *się* // *sie* w szpaltach I–L

ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.
1	–	193	I1	–	–	217	K1	6	–	241	L1
–	–	194	I1	2	–	218	K1	2	–	242	L1
3	–	195	I1	1	–	219	K1	3	–	243	L1
2	–	196	I1	–	–	220	K1	6	–	244	L1
4	–	197	I2	1	–	221	K2	–	–	245	L2
2	–	198	I2	3	–	222	K2	4	1	246	L2
5	–	199	I2	2	–	223	K2	–	–	247	L2
5	–	200	I2	2	–	224	K2	5	–	248	L2
4	–	201	I3	7	–	225	K3	–	1	249	L3
4	–	202	I3	1	–	226	K3	–	3	250	L3
2	–	203	I3	13	–	227	K3	–	5	251	L3
5	–	204	I3	1	–	228	K3	–	3	252	L3
3	–	205	I4	–	–	229	K4	–	7	253	L4
9	–	206	I4	3	–	230	K4	–	2	254	L4
9	–	207	I4	4	–	231	K4	–	1	255	L4
1	–	208	I4	3	–	232	K4	–	4	256	L4
6	–	209	I5	1	–	233	K5	1	4	257	L5
1	–	210	I5	1	–	234	K5	–	–	258	L5
6	–	211	I5	3	–	235	K5	–	–	259	L5
–	–	212	I5	4	–	236	K5	–	2	260	L5
2	–	213	I6	1	–	237	K6	–	6	261	L6
5	–	214	I6	8	–	238	K6	–	2	262	L6
1	–	215	I6	3	–	239	K6	–	2	263	L6
1	–	216	I6	3	–	240	K6	–	2	264	L6

3.3. Wariantywość *się* // *sie* w pozycji poprzyimkowej

3.3.1. Wariantywość *się* // *sie* w pozycji poprzyimkowej – zestawienie ogólne

W analizowanym tekście forma biernika zaimka zwrotnego w pozycji poprzyimkowej wystąpiła 9 razy: 460 razy w pierwotnej postaci fonetycznej z samogłoską nosową (89%; np. *na się* 507, 533, 633, *na się* 8, *nad się* 632, *przez się* R2, *w się* 33, 345, 378, 502, 532, 658, *w się* 66, *za się* 4, 97, 168, 345, 642, R1v, *zafię* Ep1, *Zafię* 91, 417, 673), 59 razy w postaci wtórnej bez samogłoski nosowej (11%; np. *w fie* 60, 67, 72, 67, *wfie* 61, 69, 72, 75, *za fie* 68, *zafie* 5, 10, 29, 36, 55, 59, 63, 65, 69, 73, 108, *Zafie* 52, 56, 61, 90). Poświadczany przez *Cresc* odsetek użyczeń postaci *sie* w tej pozycji jest wyższy niż w przypadku tekstów

Glamera (*sie* 4 razy // *się* 68 razy, 6% // 94%)³¹, ale znacznie niższy niż w paleotypach i w *Księżeczkach polskich* z 1539 roku, w których to tekstach postać z samogłoską ustną jest wariantem przeważającym (paleotypy: *sie* 133 razy // *się* 41 razy, 76% // 24%)³²; *Księżeczki*: *sie* 22 razy // *się* 15 razy, 59% // 41%)³³ (w szesnastowiecznych edycjach słownika Murmeliusza formy biernika zaimków osobowych *ja*, *ty* nie zostały poświadczone³⁴). Obraz ten zmienia się po wyłączeniu z obliczeń prawdopodobnie zleksykalizowanego już wówczas połączenia *zasię* – wywodzącego się, co prawda, z wyrażenia przyimkowego, ale w poświadczanym okresie pełniącego już funkcję spójnika lub partykuły³⁵ – ale nieznacznie i na korzyść postaci bez nosówki. Po usunięciu 448 postaci *zasię* i *zasię* ze zbioru form poświadczonych w *Cresc* stan oboczności prezentuje się następująco: przyimek + *sie* 13 razy (18%), przyimek + *się* 58 razy (82%) – okazuje się bowiem, że w *Cresc* połączenie formy biernika zaimka *siebie* z przyimkiem *za* zdominowane jest przez postać z nosówką, co przemawia za tym, że w świadomości osób odpowiedzialnych za kształt graficzno-językowy tekstu połączenie to miało ciągle charakter połączenia przyimkowo-zaimkowego – mimo konsekwentnej, nieomal bezwyjątkowej pisowni łącznej typu *zafię* // *zafie* (dwa wyjątki, w tym jeden niepewny na granicy szpałt: *za//fię* 139, *za fię* 533). Większość form nosówkowych *zasię* odnotowała też Jolanta Migdał, nie podając jednak żadnych danych liczbowych czy procentowych³⁶; ogólny charakter mają też stwierdzenia Tomasza Lisowskiego dotyczące stanu tego połączenia w paleotypach: „[w]iększość [...] przykładów to połączenia zaimka *się* z przyimkiem *za*, które – przybierając znaczenie ‘następnie’, ‘potem’ – leksykalizują się i tracą wygłosową samogłoskę nosową. Takie właśnie zleksykalizowane, odetymologizowane połączenia przeważają w *WŻyw*, stąd tutaj niewielki odsetek użycić zaimka *się* z wygłosową nosówką. W *UŻyw* częściej natrafiamy na połączenia tradycyjne, etymologiczne, czyli *za się*, *zasię*”³⁷. W *Księżeczkach polskich* z 1539 roku formy poprzyimkowe z samogłoską nosową to wyłącznie postaci *zasię* (15 razy, choć w przypadku tego połączenia zdaniem Zygmunta Klimka również dominują postaci

³¹ J. Migdał, op.cit., s. 55–56.

³² T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 79–80.

³³ Z. Klimek, op.cit., 47.

³⁴ Z. Cygal-Krupowa, op.cit., s. 102.

³⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 444–445.

³⁶ J. Migdał, op.cit., s. 57–58.

³⁷ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 81–82.

beznosówkowe)³⁸. Niestety, brak zarówno bezwzględnych, jak i względnych wartości liczbowych w wymienionych pracach nie pozwala na bardziej szczegółowe wnioski o charakterze porównawczym.

3.3.2. Wariantywość *się* // *sie* w pozycji poprzyimkowej – stan w *Cresc*_I i w *Cresc*_{II}

Uwzględnienie podziału *Cresc* na dwie części: od składki A do składki Q i od składki R do składki [0]C, wprowadza do ustalonego w analizie ogólnej obrazu oboczności *się* // *sie* w pozycji poprzyimkowej istotną korektę. Poświadczony w *Cresc* formy z samogłoską ustną wystąpiły wyłącznie w *Cresc*_I, osiągając w jej obrębie pułap 21% użyć (59 razy // *się* 227 razy, 79%). W *Cresc*_{II} poświadczony zostały bezwyjątkowo formy z samogłoską nosową (233 razy).

3.3.3. Wariantywość *się* // *sie* w pozycji poprzyimkowej – dystrybucja składkowa i szpaltowa

W *Cresc*_I beznosówkowe postaci biernikowej formy zaimka zwrotnego *się* poświadczony zostały w ograniczonym tekstowo zakresie, zamykającym się w obrębie składek A–E – choć z uwagi na tylko jednokrotne wystąpienie wariantu *się* w składce E (na dodatek jest to forma *zasię*: *zasię* 108) za właściwy zakres tekstowy występowania tej formy uznać należy składki od A do D (tabela 2). W poświadczaniu formy *się* zdecydowanie przoduje składka C, gdzie pułap użyć tej postaci zaimka wynosi 72% (28 razy // *się* 1 raz, 28%); przewagę – choć już nie tak wyraźną – postaci bez samogłoski nosowej dokumentuje też składka D (16 razy // *się* 13 razy, 55% // 45%). Obszary większych względnie ciągłych skupisk występowania *się* obejmują szpalty 48–60 i 67–78.

Wyłączenie z zestawienia połączeń *zasię* // *zasię* zawęża zasięg występowania postaci z samogłoską ustną do składek B, C i D (tabela 3). Postać *się* w tej pozycji najliczniej poświadczona została w obrębie składki C (*się* 10 razy // *się* 4 razy); w pozostałych składkach tego typu warianty wystąpiły sporadycznie: składka B – 2 razy (*się* 5 razy), składka D – 1 raz (*się* 5 razy). Poświadczona jednokrotnie w składce E postać bez samogłoski nosowej to forma *zasię* (*zasię* 108).

³⁸ Z. Klimek, op.cit., s. 47–48. Przedstawiona w pracy Klimka charakterystyka oboczności *zasię* // *zasię* pozbawiona jest danych kwantytatywnych dotyczących poświadczonych postaci beznosówkowej.

Tabela 2. Szpaltowa repartycja form *się // sie* w pozycji poprzyimkowej (szpalty A–E)

ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.
–	–	1	A1	–	1	25	B1	–	–	49	C1	–	–	73	D1	1	–	97	E1
–	–	2	A1	–	–	26	B1	–	2	50	C1	–	–	74	D1	–	–	98	E1
–	–	3	A1	–	–	27	B1	1	1	51	C1	1	2	75	D1	1	–	99	E1
1	–	4	A1	–	–	28	B1	–	3	52	C1	–	1	76	D1	–	–	100	E1
1	1	5	A2	–	2	29	B2	–	–	53	C2	–	2	77	D2	5	–	101	E2
–	–	6	A2	–	–	30	B2	–	–	54	C2	–	1	78	D2	–	–	102	E2
–	–	7	A2	1	–	31	B2	1	1	55	C2	1	–	79	D2	1	–	103	E2
4	–	8	A2	–	–	32	B2	–	1	56	C2	–	–	80	D2	–	–	104	E2
–	–	9	A3	1	–	33	B3	–	–	57	C3	–	–	81	D3	1	–	105	E3
3	1	10	A3	–	–	34	B3	–	–	58	C3	2	1	82	D3	–	–	106	E3
1	1	11	A3	1	–	35	B3	–	2	59	C3	–	–	83	D3	–	–	107	E3
1	–	12	A3	–	1	36	B3	–	1	60	C3	1	–	84	D3	–	1	108	E3
–	–	13	A4	–	–	37	B4	2	2	61	C4	2	–	85	D4	–	–	109	E4
1	–	14	A4	–	–	38	B4	2	–	62	C4	1	1	86	D4	–	–	110	E4
1	–	15	A4	–	–	39	B4	1	1	63	C4	3	–	87	D4	1	–	111	E4
–	–	16	A4	–	–	40	B4	2	–	64	C4	–	–	88	D4	1	–	112	E4
–	2	17	A5	–	–	41	B5	1	1	65	C5	–	1	89	D5	1	–	113	E5
–	–	18	A5	–	–	42	B5	1	1	66	C5	–	2	90	D5	–	–	114	E5
–	1	19	A5	3	–	43	B5	–	4	67	C5	2	1	91	D5	1	–	115	E5
–	–	20	A5	2	–	44	B5	–	1	68	C5	–	–	92	D5	1	–	116	E5
1	–	21	A6	3	–	45	B6	–	2	69	C6	–	1	93	D6	1	–	117	E6
–	–	22	A6	2	–	46	B6	–	2	70	C6	–	1	94	D6	2	–	118	E6
1	–	23	A6	2	1	47	B6	–	1	71	C6	–	1	95	D6	–	–	119	E6
–	–	24	A6	–	3	48	B6	–	2	72	C6	–	–	96	D6	3	–	120	E6

Dystrybucja tekstowa postaci *zasię*, najliczniej poświadczonej w składkach C (19 razy // *zasię* 5 razy) i D (15 razy // *zasię* 8 razy), charakteryzuje się ciągłością bezwzględnie bezwyjątkowych wystąpień od szpalty 65 do szpalty 78 oraz ciągłością względną od szpalty 48 do szpalty 59 (tylko jeden wyjątek w szpalcie 55 – *zasię* 1 raz // *zasię* 1 raz) – zob. tabela 4. Zauważyć należy, że dolna granica pierwszego z wymienionych obszarów tekstowych i górna granica drugiego z nich odpowiadają granicom względnie ciągłego występowania postaci *sie* we wszystkich połączeniach poprzyimkowych (zob. tabela 2).

Tabela 3. Szpaltowa repartycja form *się // sie* w pozycji poprzyimkowej – bez form *zasię // zasie* (szpalty A–D)

<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.
–	–	1	A1	–	–	25	B1	–	–	49	C1	–	–	73	D1
–	–	2	A1	–	–	26	B1	–	–	50	C1	–	–	74	D1
–	–	3	A1	–	–	27	B1	1	1	51	C1	1	1	75	D1
–	–	4	A1	–	–	28	B1	–	1	52	C1	–	–	76	D1
–	–	5	A2	–	–	29	B2	–	–	53	C2	–	–	77	D2
–	–	6	A2	–	–	30	B2	–	–	54	C2	–	–	78	D2
–	–	7	A2	–	–	31	B2	–	–	55	C2	–	–	79	D2
1	–	8	A2	–	–	32	B2	–	–	56	C2	–	–	80	D2
–	–	9	A3	1	–	33	B3	–	–	57	C3	–	–	81	D3
2	–	10	A3	–	–	34	B3	–	–	58	C3	–	–	82	D3
–	–	11	A3	–	–	35	B3	–	–	59	C3	–	–	83	D3
–	–	12	A3	–	–	36	B3	–	1	60	C3	1	–	84	D3
–	–	13	A4	–	–	37	B4	1	1	61	C4	1	–	85	D4
–	–	14	A4	–	–	38	B4	1	–	62	C4	–	–	86	D4
–	–	15	A4	–	–	39	B4	–	–	63	C4	1	–	87	D4
–	–	16	A4	–	–	40	B4	–	–	64	C4	–	–	88	D4
–	–	17	A5	–	–	41	B5	–	–	65	C5	–	–	89	D5
–	–	18	A5	–	–	42	B5	1	–	66	C5	–	–	90	D5
–	–	19	A5	1	–	43	B5	1	1	67	C5	–	–	91	D5
–	–	20	A5	1	–	44	B5	–	1	68	C5	–	–	92	D5
–	–	21	A6	1	–	45	B6	–	1	69	C6	–	–	93	D6
–	–	22	A6	–	–	46	B6	–	–	70	C6	–	–	94	D6
–	–	23	A6	1	1	47	B6	–	–	71	C6	–	–	95	D6
–	–	24	A6	–	1	48	B6	–	1	72	C6	–	–	96	D6

Tabela 4. Szpaltowa dystrybucja form *zasię // zasie* (składki A–E)

<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.	<i>ę</i>	<i>e</i>	szp.	skł.
–	–	1	A1	–	1	25	B1	–	–	49	C1	–	1	73	D1	1	–	97	E1
–	–	2	A1	–	–	26	B1	–	2	50	C1	–	–	74	D1	–	–	98	E1
–	–	3	A1	–	–	27	B1	–	–	51	C1	–	1	75	D1	–	–	99	E1
1	–	4	A1	–	–	28	B1	–	2	52	C1	–	1	76	D1	–	–	100	E1
1	1	5	A2	–	2	29	B2	–	–	53	C2	–	2	77	D2	5	–	101	E2
–	–	6	A2	–	–	30	B2	–	–	54	C2	–	1	78	D2	–	–	102	E2
–	–	7	A2	1	–	31	B2	1	1	55	C2	1	–	79	D2	1	–	103	E2

Tabela 4 cd.

ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.	ę	e	szp.	skł.
3	–	8	A2	–	–	32	B2	–	1	56	C2	–	–	80	D2	–	–	104	E2
–	–	9	A3	–	–	33	B3	–	–	57	C3	–	–	81	D3	1	–	105	E3
1	1	10	A3	–	–	34	B3	–	–	58	C3	2	1	82	D3	–	–	106	E3
1	1	11	A3	1	–	35	B3	–	2	59	C3	–	–	83	D3	–	–	107	E3
1	–	12	A3	–	1	36	B3	–	–	60	C3	–	–	84	D3	–	1	108	E3
–	–	13	A4	–	–	37	B4	1	1	61	C4	1	–	85	D4	–	–	109	E4
1	–	14	A4	–	–	38	B4	–	–	62	C4	1	1	86	D4	1	–	110	E4
1	–	15	A4	–	–	39	B4	1	1	63	C4	1	–	87	D4	–	–	111	E4
–	–	16	A4	–	–	40	B4	2	–	64	C4	–	–	88	D4	1	–	112	E4
–	1	17	A5	–	–	41	B5	1	1	65	C5	–	1	89	D5	1	–	113	E5
–	–	18	A5	–	–	42	B5	–	1	66	C5	–	2	90	D5	–	–	114	E5
–	1	19	A5	2	–	43	B5	–	2	67	C5	2	1	91	D5	1	–	115	E5
–	–	20	A5	1	–	44	B5	–	–	68	C5	–	–	92	D5	1	–	116	E5
1	–	21	A6	2	–	45	B6	–	1	69	C6	–	1	93	D6	1	–	117	E6
–	–	22	A6	2	–	46	B6	–	2	70	C6	–	1	94	D6	–	–	118	E6
1	–	23	A6	1	–	47	B6	–	1	71	C6	–	1	95	D6	–	–	119	E6
–	–	24	A6	–	2	48	B6	–	–	72	C6	–	–	96	D6	2	–	120	E6

4. Wariantywność *się // sie* – wnioski

4.1. Stopień i zakres tekstowego różnicowania oboczności *się // sie* w *Cresc*

Analiza stanu i tekstowej dystrybucji wariantów graficznych *się* i *sie* w pozycjach: przyczasownikowej i poprzyimkowej upoważnia do wyodrębniania w *Cresc* 10 obszarów tekstowych różniących się dynamiką poświadczeń obu postaci graficznych (zob. tabela 5).

Przedstawione dane pozwalają wnioskować o stopniu tekstowego różnicowania oboczności *się // sie* w poszczególnych pozycjach. Świadczą one o znacznie wyższym stopniu tekstowej dyferencjacji tej opozycji fonetycznej w pozycji przyczasownikowej – w tym kontekście, co prawda, współczynnik zmienności poświadczeń form wariantywnych $\bar{x}(D\%)$ nie osiąga najwyższej wartości (46,3), uwzględnić jednak należy to, że w pozycji przyczasownikowej oboczność *się // sie* charakteryzuje wysoka liczba kontrastów (5 granic tekstowych). W obu wyodrębnionych typach pozycji poprzyimkowych stopień różnicowania tekstowej dystrybucji uznać należy za zrównoważony:

w pozycji po przyimkach *w*, *przed*, *nad* i *na* kontrasty zaznaczyły się mało licznie, ale znacząco, jeśli by wziąć pod uwagę ich charakterystykę odsetkową ($\bar{x}(D\%) = 52,0$), w pozycji po przyimku *za* natomiast charakterystyka odsetkowa zaznaczających się różnic jest stosunkowo niska ($\bar{x}(D\%) = 33,8$), ale za to ich liczba jest znaczna (5 podziałów tekstowych).

Tabela 5. Stopień i zakres tekstowego zróżnicowania oboczności *się* // *sie* w *Cresc*

	czasownik +		$D\%a$	przyimek +					$\Sigma D\%$	
	<i>się</i>	<i>sie</i>		<i>w, przed, nad, na</i> +		$D\%$	<i>zasię</i>	<i>zasje</i>		$D\%$
				<i>się</i>	<i>sie</i>					
<i>Cresc</i> ₁₋₄₇	5 3%	177 97% ^{PN}	3,0	8 100% ^{PN}	–	60,0	22 69% ^{WN}	10 (31%)	37,0	100,0
<i>Cresc</i> ₄₈₋₆₅	–	140 100% ^{PN}		4 40%	6 60% ^{WN}		18,0	6 32%		
<i>Cresc</i> ₆₆₋₇₈	–	75 100% ^{PN}	0,0	2 22%	7 78% ^{NN}	78,0	–	13 (100%) ^{PN}	47,0	125,0
<i>Cresc</i> ₇₉₋₉₆	–	91 100% ^{PN}		4 100% ^{PN}	–		0,0	8 47%		
<i>Cresc</i> ₉₇₋₁₁₂	1 1%	86 99% ^{PN}	44,0	1 100% ^{PN}	–	–	11 92% ^{NN}	1 (8%)	8,0	52,0
<i>Cresc</i> ₁₁₃₋₁₁₆	9 45%	11 55% ^{WN}		–	–		–	3 100% ^{PN}		
<i>Cresc</i> ₁₁₇₋₁₃₇	141 96% ^{PN}	6 4%	61,0	5 100% ^{PN}	–	–	11 100% ^{PN}	–	0,0	61,0
<i>Cresc</i> ₁₃₈₋₁₄₄	7 35%	13 65% ^{WN}		–	–		–	8 100% ^{PN}		
<i>Cresc</i> ₁₄₅₋₂₄₈	368 99,5% ^{PN}	2 0,5%	99,3	–	–	–	49 100% ^{PN}	–	0,0	99,3
<i>Cresc</i> _{249-R10v}	3 0,2%	1864 99,8% ^{PN}		34 100% ^{PN}	–		–	284 100% ^{PN}		
$\bar{x}D\%$	46,3			52,0			33,8			72,1

^a Rozwiązanie skrótów użytych w tabeli: $D\%$ – odsetkowy dystans między wariantami należącymi do obszarów o zróżnicowanych pułapach ich poświadczeń; $\Sigma D\%$ – suma odsetkowego dystansu między wariantami należącymi do obszarów o zróżnicowanych pułapach ich poświadczeń; $\bar{x}(D\%)$ – średnia arytmetyczna odsetkowego dystansu między wariantami należącymi do obszarów o zróżnicowanych pułapach ich poświadczeń.

Z prezentowanego zestawienia wynika też, że na poziomie przyjętej segmentacji procesu normalizacyjnego każda z ujawnionych w toku interpretacji frekwencyjnej granic tekstowej dystrybucji wariantów ma swoje odbicie przynajmniej w jednej z wyodrębnionych pozycji. Pod względem pozycyjnej różnorodności zaznaczających się dyferencjacji w tekstowym rozkładzie wariantów przodują jednak podziały zlokalizowane w początkowych szpaltach

Cresc (od 1 do 116 – prawie zawsze w 2 pozycjach). Obraz ten zmienia się po uwzględnieniu danych statystycznych zawartych w kolumnie 11 tabeli 5 (wartości współczynnika $\sum D\%$) – wynika z nich, że do podziałów wyróżniających się pod względem istotności konstytuujących je różnic frekwencyjnych należą podziały pokrywające się z granicami szpalt: 47/48 ($\sum D\% = 100,0$), 78/79 ($\sum D\% = 125,0$), 248/249 ($\sum D\% = 99,3$). Wśród nich na czoło wysuwają się kontrasty dzielące obszary *Cresc*₁₋₄₇//*Cresc*₄₈₋₆₅ i *Cresc*₆₆₋₇₈//*Cresc*₇₉₋₉₆ – świadczą o tym nie tylko wartości charakteryzującego je współczynnika $\sum D\%$ (odpowiednio: 100,0 i 125,0), ale również to, że zaznaczyły się one w obrębie 2 pozycji, zaś kontrast między *Cresc*₁₄₅₋₂₄₈ a *Cresc*_{249-R10v} – tylko w obrębie jednej pozycji.

Z porównania zaznaczających się w tekstowej dystrybucji oboczności *się // sie* kontrastów z podziałami konstytuowanymi rozbieżnościami w zakresie stanu poszczególnych oboczności graficznych³⁹ wynika, że podziały obu typów w większości przypadków pozostają niezależne. W sposób jednoznaczny pokrywają się tylko 2 granice, poświadczone na styku szpalt: 137/138 (w zakresie grafii konstytuują ją 23 różnice graficzne w obrębie oznaczeń 3 fonemów o łącznym dystansie $\sum D\% = 708,6$) i 248–249 (w zakresie zjawisk graficznych wyznaczana przez 7 różnic w obrębie oznaczeń jednego fonemu osiągających wartość współczynnika $\sum D\% = 259,0$). Podkreślić należy, że pod względem graficznym oba podziały tekstowe charakteryzują się znacznym poziomem istotności. Grupę wyłonionych zbieżności poszerzyć można o jeszcze jedną granicę – 144/145, niepokrywającą się, co prawda, idealnie z podziałem wytyczonym wedle kontrastów graficznych, ale bliską wyznaczonej w ten sposób granicy 146/148 (5 różnic graficznych w obrębie oznaczeń jednego fonemu o łącznym dystansie $\sum D\% = 86,6$). Pozostałe dyferencjacje charakteryzujące rozkład tekstowy wariantów *się* i *sie* nie pokrywają się nawet w przybliżonym stopniu z podziałem wyznaczonym na podstawie tekstowego zróżnicowania oznaczeń fonemów przeanalizowanych w odniesieniu do grafii *Cresc*.

Zaznaczyć należy, że w tekstowym rozkładzie różnych stanów omawianej oboczności żadnej roli nie odgrywa ustalona na podstawie dokonanej przez Kazimierza Piekarskiego analizy typograficznej granica tekstowa przebiegająca między składkami Q i R (szpalty 384/381a). Trudno, oczywiście, opierając się na jednym zjawisku językowym, odrzucić hipotezę o odległym czasie uformowania obu części tekstu, nie ulega jednak wątpliwości, że w przypadku tak silnie zróżnicowanego pod względem tekstowej dyferencjacji zjawiska językowego, jakim jest oboczność *się // sie*, zgodność stanu poświadczanego w szpaltach zlokalizowanych po obu stronach tej granicy jest wymowna.

³⁹ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*

4.3. Wpływ zecera

Zgodnie z przyjętym w niniejszej pracy założeniem o wpływie zecera na określone zjawisko językowe świadczy zbieżność jego tekstowych granic z podziałem tekstu na składki. W *Cresc* wśród 10 zaznaczających się odmiennym stanem oboczności *się // sie* granic tekstowych zgodnych z taką techniczną delimitacją tekstu pozostają tylko 2 podziały przebiegające między szpaltami: 96/97 (granica między składkami D i E) oraz 144/145 (granica między składkami F i G). Z obserwacji wynika, że z działalnością zecera częściowo wiązać można widoczną na granicy składek D i E zmianę poświadczeń form *się // sie* w pozycji poprzymkowej (*Cresc*_{79–96} – wstępna normalizacja *zasię // Cresc*_{97–112} – niepełna normalizacja *zasię*) oraz zmianę stanu oboczności *się // sie* w pozycji przyczasownikowej zlokalizowaną na granicy składek F i G (*Cresc*_{138–144} – wstępna normalizacja *sie // Cresc*_{145–248} – pełna normalizacja *się*). Zmiany te, oprócz zbieżności z podziałem składkowym, łączy jeszcze jedna cecha: obie są przejawem tej samej tendencji – do preferowania form z nosowością. Fakt ten dodatkowo wzmacnia wymowę zbieżności wymienionych kontrastów językowych z podziałem technicznym tekstu – obie obserwacje są mocnymi argumentami na rzecz hipotezy o wpływie zecera na kształt językowy tekstu.

Nie oznacza to, oczywiście, że w przypadku pozostałych zmian oddziaływanie zecera należy zdecydowanie wykluczyć – niemniej w świetle informacji o technikach ręcznego składu tekstu drukowanego wpływ taki pozostaje nieuargumentowanym domysłem.

4.4. Stopień znormalizowania oboczności *się // sie* w poszczególnych częściach *Cresc* na tle innych zabytków z pierwszej połowy XVI wieku

Na podstawie powyższych obserwacji sądzić należy, że pod względem stopnia znormalizowania stany analizowanej oboczności w poszczególnych pozycjach odznaczają się w zasadzie całkowitą niezależnością. Obszary różnicowania poświadczeń *się // sie* w zleksykalizowanym połączeniu *zasię* dotyczą wyłącznie obszaru zawartego w szpaltach 1–112 – a więc obszaru, w którym repartycja zaimka w pozycji przyczasownikowej jest w pełni znormalizowana (*sie*). W obszarze tym zawiera się też znacznie mniejszy obszar wyjątkowych, bo nieznormalizowanych poświadczeń postaci zaimka *się* z nosowością w pozycji po przyimkach *w*, *przed*, *nad* i *na* (*Cresc*_{48–65} – 40%, *Cresc*_{66–78} – 22%). Z kolei fragment tekstu odznaczający się kontrastowymi poświadczeniami oboczności *się // sie* w pozycji przyczasownikowej jest jednocześnie obszarem tekstowym charakteryzującym się w pełni znormalizowanym użyciem formy *się* w pozycji poprzymkowej. Częściowo tylko zbieżne pod tym względem

pozostają obszary tekstowego zróżnicowania poświadczeń obu wariantów w pozycjach poprzyimkowych: *w, przed, nad, na* + oraz *za* +, dotyczą bowiem tylko trzech granic tekstowych (47/48, 65/66 i 78/79), wszystkie jednak są przejawem tych samych tendencji (47/48 i 65/66 – stopniowy wzrost użyc postaci bez samogłoski nosowej, 78/79 – spadek poświadczeń postaci *sie*).

Większa część tekstu *Cresc* w zakresie stosowania obu postaci zaimka zwrotnego *się // sie* pozostaje zgodna z tzw. normą małopolską, wyraźnie uzależniającą użycie jednej z form od pozycji: przy czasowniku – forma bez samogłoski nosowej, po przyimku – postać z samogłoską nosową⁴⁰. Taką wzorcową, małopolską repartycję analizowanych postaci fonetycznych poświadczają następujące obszary tekstowe: *Cresc*₁₋₄₇, *Cresc*₇₉₋₉₆ (prócz połączeń *za + się*), *Cresc*₉₇₋₁₁₂ i *Cresc*_{249-R10v}. Stan poświadczony w tych fragmentach pozostaje zgodny ze stanem występującym w ogromnej większości innych tekstów drukowanych z tego okresu: w paleotypach z lat 1521–1522⁴¹, w *Książeczkach polskich* z 1539 roku⁴², w większości szesnastowiecznych edycji słownika Murrneliusza⁴³, w tekstach Andrzeja Glabera z Kobyłina⁴⁴. W tak wyrazisty sposób norma ta nie została poświadczona w żadnym z dotąd przebadanych pod tym kątem tekstów rękopiśmiennych z tego okresu⁴⁵. Do normy małopolskiej wyraźnie nawiązuje też stan oboczności *się // sie* występujący w obrębie fragmentów: *Cresc*₁₁₃₋₁₁₆ i *Cresc*₁₃₈₋₁₄₄, charakteryzujący się konsekwentnym stosowaniem form z samogłoską nosową w pozycji poprzyimkowej, przy jednoczesnym znacznym rozchwianiu normy w pozycji przyczasownikowej z tendencją (55–65% użyc) do częstszego stosowania w tym kontekście postaci z samogłoską ustną (czyli zgodnych z normą małopolską). W dotychczas przebadanych pod tym kątem tekstach z pierwszej połowy XVI wieku stan taki nie został jednak poświadczony.

W omawianym zakresie wyraźne nawiązanie do normy wielkopolskiej preferującej uogólnione postaci z samogłoską nosową wykazują fragmenty tekstu: *Cresc*₁₁₇₋₁₃₇ i *Cresc*₁₄₅₋₂₄₈. Stan występujący w tych fragmentach *Cresc* pozostaje zgodny ze stanem poświadczonym w źródłach rękopiśmiennych z pierwszej połowy XVI wieku o proveniencji wielkopolskiej (*Żołtarz* Walentego Wróbla – rękopis, tzw. odpis Jeronima, kapłana z Poznania, 1528; pierw-

⁴⁰ Zob. np. W. Kuraszkiewicz, op.cit., s. 78–79; M. Bargieł, op.cit., s. 73.

⁴¹ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 79–82.

⁴² Z. Klimek, op.cit., s. 48.

⁴³ Wszystkie edycje prócz wydania oznaczonego w monografii Z. Cygal-Krupowej jako MuCz (bez daty wydania) – Z. Cygal-Krupowa, op.cit., s. 102.

⁴⁴ J. Migdał, op.cit., s. 55–56.

⁴⁵ Por. M. Bargieł, op.cit., s. 74.

sze *Kazanie Paterka*⁴⁶) i mazowieckiej (zapiski i rotty warszawskie, *Historia Aleksandra, Żywot Eufrajsji*⁴⁷). W żadnej z wymienionych norm regionalnych nie mieści się natomiast stan oboczności *się // sie* poświadczony w obszarach tekstowych: *Cresc*_{48–65} i *Cresc*_{66–78}. W tych częściach *Cresc* zaznaczyła się wyraźna tendencja do ujednocionej, beznosówkowej realizacji zaimka *się* w każdej z wyodrębnianych pozycji (czasownik + *sie* – 100%; *w, przed* + *sie* – 60–78%; *zasje* – 68–100%). Stan taki spotykany jest jednak w tekstach rękopiśmiennych z tego okresu – dokumentują go: *Modlitewnik Konstancji* (Małopolska) i *Historia Trzech Króli* (Sieradzkie)⁴⁸.

5. Zakończenie

Przeprowadzona analiza w niewielkim jedynie zakresie realizuje postulat badawczy przedstawiony w książce poświęconej wariantywności graficznej *Ksiąg o gospodarstwie* z 1549 roku, dotyczący potrzeby uzupełnienia badań zróżnicowanej pod względem lokalizacji tekstowej pisowni zabytku o podobną analizę jego warstw językowych⁴⁹. Wyniki prezentowanej, drobnej, bo poświęconej tylko jednemu zjawisku fonetycznemu analizy pokazują, że uwzględnienie nieciągłości tekstowej zjawisk odnoszących się do tego poziomu językowego znacznie komplikuje obraz zróżnicowania tekstowego *Cresc*: dystrybucja oboczności *się // sie* tylko w nieznacznym stopniu pozostaje zgodna z rozkładem tekstowym poszczególnych zjawisk graficznych, pociągając za sobą podział tekstu na dodatkowe fragmenty. Ta mozaika stanów językowo-graficznych stanowi nie lada wyzwanie interpretacyjne – z pewnością na tym etapie badania tekstu możliwości wyjaśniania takiego stanu rzeczy są dość ograniczone; należy mieć nadzieję, że dalsza analiza tekstowego rozkładu zjawisk językowych (nie tylko fonetycznych) przyczyni się do znacznych postępów w tej kwestii. Jedno wszakże już na tym etapie badania tekstu *Ksiąg o gospodarstwie* z 1549 roku zdaje się nie ulegać wątpliwości – największą odmiennością pod względem zarówno graficznym, jak i fonetycznym (w zakresie oboczności *się // sie*) odznacza się część tekstu złożona na samym początku. Brak stabilności norm obu typów w początkowych składkach (A–F, szpalty 12–137 w przypadku zjawisk graficznych; A–L, kolumny 1–248 w przypadku oboczności *się // sie*) być może jest świadectwem trudności, jakie formowanie

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*

dużego tekstu (ponad 183 tysiące form wyrazowych⁵⁰) przysporzyło oficynie Heleny Unglerowej na początku działalności (hipotetyczny początek składu *Ksiąg o gospodarstwie* – około 1538 roku – przypada na okres tuż po śmierci Floriana Unglera w 1536 roku)⁵¹. Na podstawie przeprowadzonych analiz sądzić można, że niestabilność stopnia znormalizowania wiązać należy z obszarem obejmującym szpalty 1–248 – jest to zatem obszar tekstu znacznie mniejszy niż postulowany na podstawie analizy typograficznej fragment dzieła rzekomo złożony 10 lat przed publikacją⁵². Czy jednak granica tekstowa przypadająca między kolumnami 248 i 249 wyznacza dodatkową cezurę czasową w niejasnej historii powstawania książki? Odpowiedź na to pytanie wymaga dalszych badań.

Marek Osiewicz

The *mię cię się // mie cie sie* alternation in *Księgi o gospodarstwie* by Piotr Krescentyn from 1549

The goal of this article is to provide a detailed description of the *mię cię się // mie cie sie* alternation as presented in *Księgi o gospodarstwie* from 1549. In the analysis, four aspects have been taken into consideration: 1) the alternation's position range, 2) the textual lack of continuity of the alternation's state, 3) identification of the extent to which a compositor affected a text, 4) the extent of normalization of the *mię cię się // mie cie sie* opposition in all identified parts of the text against the background of other texts from the time under scrutiny. In the text, the variants were reflected only in the forms of the *się* reflexive pronoun. A majority of the text is evidence of a status typical of Krakow prints from the first half of the 16th century referred to as the Lesser Poland standard: a verb + *sie*, a preposition + *się*. A different status is confirmed in the initial columns of the book: adjacent to a verb – columns 113–248, following the *w*, *przed*, *na* and *nad* prepositions – columns 48–78, following the *za* preposition – columns 1–112. This alternation is most diversified with respect to the text when it accompanies a verb. The distribution of modes of marking the forms of the reflexive pronoun provides evidence that this phenomenon could be affected by the compositor.

KEY WORDS: Polish language in the 16th century, 16th century prints, linguistic variants, linguistic standard, historical phonetics.

⁵⁰ Zob. M. Osiewicz, *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa „Ksiąg o gospodarstwie” Piotra Krescentyna (1549)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, t. 19 (39), z. 1, s. 67–92.

⁵¹ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 314.

⁵² Por. K. Piekarski, *op.cit.*, s. 424.

dr Marek Osiewicz – Zakład Lingwistyki Antropologicznej, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; specjalizacja: historia języka polskiego; zainteresowania naukowe: polszczyzna pierwszej połowy XVI wieku, fonetyka, fonologia i morfologia historyczna, metodologia badań historycznojęzykowych.